

«Ийэ тыл, сурук- бичик кунугэр» аналлаах алын сууох оболоругар курэх

Учуутал: Стручкова Сузанна Семёновна

Сыала: - оговорго торообут тылга кэрэхсэбили уоскэтии;
- тылы-оу, ситимнээх сананы сайыннарыы;
- бологунэн тумсуулээх буоларга иитии.

Туттар тэриллэр: масс 4 уст., аат тыллар, «Омуннаах ого» остуоруйа тиэкиэ, хобоон тыла, паараласпыт тыллар, саха сириин суруйааччыларын хаартыскалара, «Онотор» оонньуу, куубук.

- Үтүө күнүнэн күндү оболор, төрөшпүттэр, ынырыылаах ыалдьыттар!

Энигини төрөөбүт тыл уонна сурук-бичик күнүнэн итиитик- истинник эбэрдэлиибит.

Бу күн олохтонуута Саха Сириин төрүт олохтоохторун төрөөбүт тылларын сайыннарыыга, бастакы саха суругун-бичигин олохтообут саха лингвист-учуонайа, бастакы саха үөрэҕин кинигэлэрин таһаарааччы Семён Андреевич Новгородов сырдык кэриэһин үйэтитэр, аатын ытыктатар соруктаах.

Саха Сириин бастакы Президенэ М.Е. Николаев 1996 сыл олунньу 9 күнүнээҕи 1294 №-дээх «Төрөөбүт тыл уонна сурук-бичик күнүн биллэриин туһунан» Ыйаабыгар олобуран, С.А. Новгородов төрөөбүт күнэ — олунньу 13 күнэ — Төрөөбүт тыл уонна сурук-бичик күнүнэн биллэриллибитэ.

1 туьумэх: “Эдэр тылбаасчыт”

30 сокуундэ иьигэр икки хамаанда утарыта тылбааска курэхтэьэр. Хас тылы сопко тылбаастаабыттарынан баал ааьыллар.

Бэриллибит нууччалыы тыллары сахалыы тылбаастааьын – язык – тыл, звук – тыас, дорбоон, значение – ойдобул, суолта, падеж – туьук, слово – тыл, глагол – туохтуур.

Бэриллибит сахалыы тыллары нууччалыы тылбаастааьын – ыйытыы – вопрос, бэлиэ – знак, билии – знание, сийилии – обстоятельство, халыыш – форма, чопчу – точно, прямо.

2 туьумэх: “Кириэс тэбии” обугэ оонньуута (мас 4 уст.)

Саха былыр айылбаа тапталын уонна ытыктабылын оболоругар оонньуу ненуе инэрэр этэ. Сахаа суеһугэ сыһыаннаах бэрт элбэх оонньуулар бааллар: еһес торбос, ат суурдуутэ, обус уонна ченечех, ойбонтон уулааһын уо.д.а.

Бу оонньууга оонньооччу сис туттан кириэстии ууруллубут мас таһыгар кэлэр. Кини бу кириэс үрдүнэн аһаар атаһын үһһээ көтөһөн баран, биир атаһынан кылийан, маһы таарыйбакка кириэстии ыстаналыыр кэмигэр ханнык баһарар хобоону дорһоонноохтук аабар эбэтэр ыйытыкка эппиэттиэн соп. .Өскөтүн маһы таарыйан кэбистэһинэ хотторбутунан

аабыллар. Биир мүнүүтэ тохоло суох кириэни таарыйбакка үнкүүлээтэбинэ кыайылаабынан тахсар.

3 туьумэх: “Ос хобооннор”

Өс хоһоонноро – норуот тылынан айымньытын биир баай көрүнгэ (жанра). Өс диэн түүрк омуктар сөс, сүз диэн тыллара инники доржооно түһэн бириэхэ биллингэ диэри тийэн кэлбит. Хамаандалар 1 мунуутэ иьигэр ос хобоону ситэрэллэр.

1. Арыы үрдүгэр уу дагдайбат.....кырдык үрдүгэр сымыа ыттыбат,
2. Үчүгэй майгын көтөр кынатын
1. Үлэни хаһааныма.....аһы хаһаан
2. Арыы үрдүгэр уу дагдайбат..... кырдык үрдүгэр сымыа ыттыбат
1. Биирдиилээн хомуйуон.....иьиккин толоруон
2. Уорэх баарбараммат баай
1. Сир быйаннаах..... киһи сатабыллаах
2. Илии хамсаатабына.....айах хамсыыр
1. Мааы ыллатаруус
2. Сатабыллаахсаһыл саҕалаах
1. Кэрдиэн иннинэ кээмэйдээ.....быһыан иннинэ былааннаа.
2. Олоруохтааҕар..... онорор ордук.
1. Кун сири.....уорэх киьини сырдатар
2. Биир бэйэн.....бэрт буолуон суоҕа
1. Отонноотоххо..... оноойук туолар.
2. Атас туьугар.....атах тостор
1. Сатаабаты уорэт.....билбэти ойдот
2. Оҕолоох ыалтан оннообор..... уот иччитэ уерэр
1. Көрдөөбүт көһүйэкөмүһү булар.
2. Күн аайы эбиллибэт билии..... көбүрүүр.

4 туьумэх: “Тылы кордор, тылы таай”

Эн ийэ тылгын тобо кууьун-кыабын тийэринэн байыт, тупсар харыстаа диэн тураммыт 4 туьумэхпитин сабалыбыт. Хамаанда аайы мунуутэ бэриллэр, хамандыырдар тахсаллар. 2 мунуутэ иьигэр талан ылбыт тылларын хамаандатыгар таайтарыахтаах. (уочаратынан сабалыыллар)

5 туьумэх: “Аат тылы бул”

Быйыл политической уонна общественной деятель, суруйааччы, учуонай-лингвист Платон Алексеевич Ойуунускай сэтинньи ый 10 кунугэр торообутэ 125 сыла. (1893-1939),. Саха сиригэр сэбиэскэй былааһы олохтооччулартан биирдэстэрэ. Оонньооччуларга суруйааччы “Омуннаах” айымньытыттан быһа тардан, кыра тизкис курдук онорон, бэриллэр. О5олор текстэн анардас аат тыллары талан сыабынан этиэхтээхтэр.

Омуннаах о5о

Күөлүгэр тийээн, үрдүк **сыыртан** өнөс гына түстэ. Арай **хаас тиргэ5э** иннэн өрө даллаахтыгы турар эбит.

Оччону көрөн баран **омуннаах** мунугаан, **А5ыгалай** обургу **үөһэ** тэстиэбинэн, чохчойо-чохчойо: “һуу! Хаат-хаат!”, - диэн хаһытаан дэлбэриттэ.

Ыа5астыын, танастыын сыыр үрдүттэн: “Хаат-хаат!”, - дии-дии ыстанан кэбистэ.

Уу тыаһа атыыр **үөрэ ууга** сырсыбытын курдук буолла. **Хааһы моонньуттан** харбаата даа, **хонуу** диэки өрүтэ батыччахтаата... **Тиргэттэн** араарыа дуо, ильдэ барда... Биир **этэрбэһэ бадараанна** хаалла.

“һуу! Хаат-хаат!” – дии-дии **ыалын аах** диэки сүүрдэ. Сэрэйдэххэ, **хаас** көрдөрө барда5а буолуо. **Омуннаах** мунугаан, **дьиэни аанынан** кириэх бокуой булбата быһыылаах.

бтүүмэх: «Уус – уран аа5ааччы»

- «Биьиги ийэ тылбыт дууьаны долгутар, ойу улэлэтэр куустээх_кыахтаах, имэннээх-илбистээх кэрэ-дьикти тыл» диэн тыл маастара Куннук Уурастыырап бэргэнник этэн турар. Ол курдук, бу туьумэххэ, торообут тыл туьунан хобыонтон быһа тардыыны уус-ураннык аа5ыы курэгэ буолар:

Торообут

Төрүт тыл

Сөрүүн

Сүөгэй курдук

Сүрэ5и-быары сөрүүргэтэр,

Уба5ас отон

Уутун курдук,

Улахан куйааска

Ута5ы аһарар,

Сырдьыгыныы көөнньүбүт

Сылгы кымыһын курдук,

Тостор куйааска

Тобулу ханнарар.....(А.А.Иванов – Кундэ)

7-туьумэх: : “Пааратын бул” оонньуу (тыллар)

Икки тус-туһунан тыл ханыылаһан биир өйдөбүлү бэлиэтииллэрин паараласпыт тыллар дэнэр. Ханнык бабарар сана чаабыгар паараласпыт тыллар бааллар, ол курдук: аат тыл – ынах –суоьу, дабааьын аат – бигэ-таба, туохтуур – кэпсиир-ипсиир.

Кумаабыга суруллубут паараласпыт аат тыллар тус-туспа кырыллан барыта бииргэ ууруллар, ону тэнэ ыраас кумаабылары эмиэ ууруохха соп. Кылгас бириэмэбэ хамаандалар паараларын булунуохтаахтар, талан ылбыт тылларынан.

От-мас, дьиэ-уот, тагас-сап, үлэ-хамнас, көтөр-сүүрэр, үөн-көйүүр, билии-көрүү, күүс-уох, нарын-намчы, кэлии-барыы, туруу-олоруу, көрүү-истии, ырыа-тойук, үөрүү-көтүү, киирии-тахсыы, кыайыы-хотуу, кэпсээн-ипсээн, айдаан-куйдаан, билсии-көрсүү, ас-танас

8-туьумэх: «Саха сирин суруйааччылары»

Хамаанда ахсын уочаратынан саха сирин суруйааччыларын ааттанар, оонньооччулар суруйааччы псевдонимын таайыахтаахтар.

1. Николай Иванович Спиридонов – Тэки Одулок
2. Анемподист Иванович Софронов – Алампа
3. Платон Алексеевич Слепцов - Ойуунускай
4. Николай Егорович Мординов – Амма Аччыгыя
5. Дмитрий Кононович Сивцев – Суорун Омоллоон
6. Серафим Романович Кулачиков - Эллэй
7. Владимир Михайлович Новиков – Куннук Уурастыырап
8. Николай Гаврилович Золотарев – Николай Якутскай

Туьумэх 9 «Онотор» оонньуу

(онотор туорт муннуктаах кубик, туорт ойобоьо анал ойуулардаах: биир ууттээх отто ойбон дэнэр(1 мас), икки ууттээх – икки оной дэнэр (2 мас), кириэс – халлаан (0 мас), эбии бэлиэ – баай дэнэр(барытын ылар))

Хамаандалар биирдиилээн оонньуулар. Хамаанда оонньооччулара уочаратынан биирдиитэ эргитэллэр. Элбэх маьы ылбыт хамаанда ол кыайыылаабынан тахсар (кыайыылаахха ус баал, хотторбукка – 0).

- Манан биьиги кыракый курэхтэьиибит тумуктэннэ(тумугу табаарыы)

-Сахалыы сайаһастык санарар, иэйиибитин истинник этинэр Ийэ тылбыт уйэлэргэ
суппэккэ уунэ-сайда турдун!

Торообут

Төрүт тыл

Сөрүүн

Сүөгэй курдук

Сүрэби-быары сөрүүргэтэр,

Убаһас отон

Уутун курдук,

Улахан куйааска

Утаһы аһарар,

Сырдыгыныны көөннүбүт

Сылгы кымыһын курдук,

Тостор куйааска

Тобулу ханнарар... ..(А.А.Иванов – Кундэ)

Омуннаах оһо

Күөлүгэр тийэн, үрдүк сыыртан өнөс гына түстэ. Арай хаас тиргэһэ
иннэн өрө даллаахтыы турар эбит.

Оччону көрөн баран омуннаах мунгутаан, Аһыалай обургу үөһэ
тэстиэһинэн, чохчойо-чохчойо: “һуу! Хаат-хаат!”, - диэн хаһыытаан дэлбэриттэ.

Баһастыын, таһастыын сыыр үрдүттэн: “Хаат-хаат!”, - дии-дии
ыстанан кэбистэ.

Уу тыаһа атыыр үөрэ ууга сырсыбытын курдук буолла. Хааһы
мооннүттэн харбаата даа, хонуу диэки өрүтэ батыччахтаата... Тиргэттэн
араарыа дуо, ильдэ барда... Биир этэрбэһэ бадараанна хаалла.

“һуу! Хаат-хаат!” – дии-дии ыалын аах диэки сүүрдэ. Сэрэйдэххэ, хаас
көрдөрө бардаһа буолуо. Омуннаах мунгутаан, дьиэни аанынан кириэх бокуой
булбата быһыылаах.

